

HANNA BATOROWSKA

Kultura bezpieczeństwa informacyjnego

Information Security Culture

Doktor habilitowany, profesor UP, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Bezpieczeństwa i Edukacji Obywatelskiej, Polska

Streszczenie

W artykule ukazano znaczenie kształtowania kultury bezpieczeństwa w środowisku przesylenia informacją przy założeniu, że jej istotnym budulcem jest kultura informacyjna. Do pola badawczego kultury bezpieczeństwa zaliczono kulturę bezpieczeństwa informacyjnego, wskazując na podstawowe zadania stawiane przed edukacją dla bezpieczeństwa w obszarze przygotowania obywateli do racjonalnego, refleksyjnego i etycznego funkcjonowania w zglobalizowanym społeczeństwie informacyjnym.

Słowa kluczowe: kultura informacyjna, kultura bezpieczeństwa, kultura bezpieczeństwa informacyjnego, edukacja dla bezpieczeństwa

Abstract

The paper presents the development of a culture of security in an environment information overloaded by the assumption that its important building block is the information culture. The security culture research field includes the information security culture, highlighting the fundamental challenges facing education for security in the area of preparing citizens for a rational, reflective and ethical functioning in a globalized information society.

Keywords: information culture, security culture, information security culture, education for security

Wstęp

Edukacja dla bezpieczeństwa wymaga kształtowania w człowieku kultury bezpieczeństwa, o czym piszą swoich publikacjach Bartz, Białoskórski, Cieślarczyk, Filipek, Fałdowska, Gałek, Jaczyński, Jarmoszko, Jarmoch, Kubiak, Kuniowski, Lutostański, Minkina, Piwowarski, Pieczywok, Rosa, Świdorski, Topolewski, Trzpił, Ważniewska, Żarkowski i inni. Wymienieni autorzy podjęli trud refleksji nad tym obszarem nauk o bezpieczeństwie, stając się współautorami, a niejednokrotnie redaktorami naukowymi cennych monografii wydanych przez

Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Ośrodek ten można wyróżnić jako specjalizujący się w problematyce kultury bezpieczeństwa analizowanej z perspektywy humanistycznej, szczególnie akcentujący aspekty etyczny, kulturowy, aksjologiczny, filozoficzny, religijny, edukacyjny, psychologiczny, antropologiczny, ale także pedagogiczny, technologiczny i polityczny, tworząc interdyscyplinarne centrum badań nad tą domeną.

W artykule zaproponowano ujęcie informatologiczne, które wpisuje się w humanistyczny obraz kultury bezpieczeństwa. Kultura ta, wymagająca od podmiotu zdolności przewidywania sytuacji zagrożenia, identyfikowania jej oraz reagowania w odpowiednim czasie w sposób racjonalny i skuteczny, związana jest z potrzebą kształtowania świadomości bezpieczeństwa wśród społeczeństwa, a także z dysponowaniem kompetencjami w zakresie pozyskiwania wiedzy o zagrożeniach, z odpowiedzialnością za utrzymywanie stanu bezpieczeństwa, z opowiadaniem się za wartościami, na których można budować bezpieczeństwo jednostki i narodu, z kształtowaniem pozytywnych postaw wobec problemów bezpieczeństwa, wykorzystywaniem emocji mobilizujących do przeciwdziałania zagrożeniom oraz wzmacniania więzi, a w końcu z kształtowaniem zachowań, które sprzyjają budowaniu poczucia bezpieczeństwa i niwelowaniu stanów zagrożenia (Batorowska, 2016, s. 25).

Kształtowanie wymienionych komponentów kultury bezpieczeństwa ściśle związane jest z edukacją dla bezpieczeństwa w obszarze zarządzania informacją i wiedzą (Batorowska, 2017b, s. 21–28). Trudno w środowisku nadmiarowości informacji i wykorzystywania jej do manipulowania postawami i zachowaniami ludzi nie łączyć kultury bezpieczeństwa z kulturą informacyjną jednostki, organizacji, narodu. Tym bardziej że wszyscy uczestniczymy w walce informacyjnej, która rozgrywa się nie tylko na arenie politycznej, ale też w naszym życiu zawodowym i osobistym. Przedmiotem walki informacyjnej jest informacja, którą można wykorzystać do wprowadzenia przeciwnika w błąd, do zniekształcenia danych, do pozyskania tajemnic prawnie chronionych, ale i tych, które są jawne, ale mają kluczowe znaczenie dla konkretnej osoby. Nie można też marginalizować znaczenia kultury bezpieczeństwa informacyjnego w czasach „płynnej inwigilacji”, monitorowania użytkowników informacji, handlu danymi osobowymi, tym bardziej że, jak pisze Bauman (2013, s. 24–25), nowe formy inwigilacji oparte są głównie na przetwarzaniu informacji i pozwalają na nieustanne kontrolowanie, nadzorowanie, sprawdzanie, ocenianie, klasyfikowanie i osądzanie każdego człowieka w niezliczonych rolach, które odgrywa w codziennym życiu.

Kultura bezpieczeństwa w środowisku przesycenia informacją

Środowisko bezpieczeństwa współczesnego człowieka w coraz większym stopniu obejmuje infosferę, w której znajduje on przestrzeń do realizacji zadań indywidualnych i grupowych, w której mieszczą się nowe relacje międzyludz-

kie, którą kształtuje, doskonali, ale też dewastuje i infekuje chorobami informacyjnymi. Często działalność ta wynika z niefrasobliwości i nieświadomości skutków podejmowanych działań, z braku wiedzy i kompetencji, ale też z celowych, zaplanowanych ataków informacyjnych na aktywa podmiotów w celu podporządkowania ich agresorowi, przejścia kapitału intelektualnego, zniszczenia potencjału twórczego, wprowadzania chaosu.

Jarmoszko (2012, s. 104), sytuując podmiot w matni zagrożeń i ryzyka współczesności, podkreśla, że rozwój cywilizacyjny sprawia, że następuje zmiana kulturowa w sferze ryzyka i przechodzenie „od kultury niskiej do kultury wysokiej tolerancji ryzyka”.

Szczególnie zwiększa się obszar ryzyka i jego stopień w środowisku informacyjnym użytkowników informacji. Aby móc w pełni korzystać z infosfery i być jej świadomym współtwórcą, stają oni przed koniecznością korzystania z technologii informatyczno-komunikacyjnych zapewniających dostęp do cennych informacji oraz przed wymogiem opanowania różnych strategii informacyjnych niezbędnych w procesie zarządzania informacją. Rzadko kiedy zdają sobie sprawę z wpływu technologii informacyjnych na ograniczenia, które związane są z utrudnieniem odnalezienia określonych informacji, np. ukryty internet, manipulowanie pozycjonowaniem stron WWW, selektywność blokowania dostępu do informacji w niektórych wyszukiwarkach internetowych, tendencyjny lub nieadekwatny dobór słów kluczowych w systemach informacyjno-wyszukiwawczych (SIW) itd.

Nadmiar informacji otaczający współczesnego człowieka zmusza go do zawierzenia technologiom, które chociaż ułatwiają dostęp do informacji, to równocześnie wyręczają go w myśleniu i chęci ponoszenia trudu weryfikacji dostępnych źródeł informacji oraz samodzielnej analizy dostarczonych przez system informacji. Potop informacyjny, w którym przyszło nam funkcjonować, uniemożliwia przetworzenie wszystkich relewantnych informacji, bowiem tempo ich powstawania i przesyłania na urządzenia końcowe użytkowników kłóci się z biologicznymi możliwościami ich absorpcji przez mózg człowieka. Przyspieszenie technologiczne oraz brak czasu na namysł oraz refleksję powoduje, że tylko skanujemy infosferę w poszukiwaniu potrzebnych danych, dokonujemy wyboru na podstawie powierzchownych kryteriów, analizujemy wyłącznie fragmenty rzeczywistości, najczęściej w separacji od kontekstu, w którym występowały opisywane obiekty, nie potrafimy patrzeć na problem w sposób interdyscyplinarny, oczekujemy natychmiastowej odpowiedzi i podejmujemy decyzje, którym nie towarzyszy wcześniejszy proces analityczny.

Konsekwencją niemożności zapanowania nad nadmiarem informacji jest stres informacyjny. Powiększa on naszą bezsilność, jeżeli dodatkowo nie posiadamy odpowiednich kompetencji informacyjno-komunikacyjnych ani tzw. potencjału analitycznego (Batorowska, 2017a, s. 189–190). Brak umiejętności

postępowania z redundantnymi informacjami, ich selekcji, wybiórczości, oceny jakości i wiarygodności, kategoryzowania i porządkowania, rzetelnej interpretacji docierających komunikatów i dostrzegania relacji zachodzących pomiędzy informacjami (Batorowska 2017c, s. 181, 184, 188) powoduje, że nie potrafimy oddzielić cnoty od ułomności, prawdy od fałszu, dobra od zła i stajemy się łatwym celem różnych działań perswazyjnych, manipulacyjnych, dezinformacyjnych, socjotechnicznych, propagandowych. Dryfujemy w oceanie informacji, nie wiedząc, czy ujrzymy łąd i pozyskamy informacje decydujące o naszym przetrwaniu, rozwoju lub ekspansji. Potrzebujemy wsparcia ze strony systemu edukacji, od którego w większym stopniu oczekujemy eksponowania wagi kształtowania kultury informacyjnej i medialnej, kultury bezpieczeństwa i kultury bezpieczeństwa informacyjnego.

Kultura informacji w środowisku walki informacyjnej

Kultura informacji, w odróżnieniu od kultury informacyjnej w znaczeniu kompetencyjnym, a więc przypisanej konkretnym użytkownikom informacji lub grupom tych użytkowników oraz koncentrująca się na kształtowaniu dojrzałych informacyjnie zachowań tych podmiotów, definiowana jest przez Kisilowską (2016, s. 42) jako „sposób świadomego i aktywnego funkcjonowania człowieka w przestrzeni informacyjnej oraz jego konsekwencje”. Autorka odniosła się do badań naukowców francuskich, głównie Baltza i Le Deuffa postrzegających kulturę informacji jako uwrażliwienie społeczeństwa na znaczenie informacji, zwłaszcza naukowo-technicznej i jako nowy aspekt kształtowania kompetencji informacyjnych w wymiarze obywatelskim, z naciskiem na prawo do informacji niezbędne dla zrównoważonego funkcjonowania instytucji demokratycznych (za: Kisilowska, 2016, s. 70).

W tym kontekście mieści się postrzeganie kultury informacji jako przestrzeni dla użytkowników mediów masowych i społecznościowych, których aktywność zmusza do refleksji nad granicami swobody dostępu do informacji, kontroli i nadzoru państwa nad przepływem informacji, inwigilacji w kontekście bezpieczeństwa informacyjnego, (nie)przestrzegania zasad demokracji w celu zagwarantowania bezpieczeństwa w sieci, wolności prasy w kontekście upubliczniania informacji niejawnych, przekraczania linii bezpieczeństwa informacyjnego w działaniach marketingowych, biznesowych, organizacyjnych itd.

A zatem kultura informacji wraz z kulturą informacyjną jej podmiotów wpływa na podnoszenie świadomości istnienia zagrożeń, na jakie napotykają obie strony biorące udział w walce informacyjnej, w której dążą one do zdobycia informacji o przeciwniku, wprowadzenia go w błąd i ukrycia swoich faktycznych celów. Kultura informacyjna pozwala kontrolować im nie tylko własny świat informacji, ale zrozumieć jego szerszy wymiar: społeczny, kulturowy, polityczny, filozoficzny, ekonomiczny, technologiczny, religijny, poprzez co

uwrażliwia na wyzwania zglobalizowanego społeczeństwa informacyjnego, pozwala właściwie je odczytać, zinterpretować i reagować w odpowiednim momencie. Jeżeli jednak wyzwania te nie zostaną zauważone, mogą przekształcić się w zagrożenia niszczące podmiot i jego otoczenie, np. w wyniku epidemii informacyjnych, cyfryzacji społeczeństwa, upadku systemu wartości i norm, braku ładu moralnego, technopolizacji świadomości zbiorowej, fetyszyzacji informacji, głupoty informacyjnej itd.

Kompetencje informacyjne i medialne użytkowników informacji, będące podstawowym komponentem ww. kultury, umożliwiają im weryfikowanie wiarygodności informacji, a pozyskana wiedza na temat metod i form prowadzenia dezinformacji sprzyja mobilizacji do podjęcia trudu oceny jakości odbieranych komunikatów. Chociaż nie jest jedynym ważnym narzędziem obrony przed atakami informacyjnymi przeciwnika, jednak ułatwia zrozumienie istoty takich zjawisk we współczesnym świecie, jak: infoagresja, moderowanie informacji (uzyskiwanie wpływu społecznego za pośrednictwem mediów elektronicznych i społecznościowych w wyniku dystrybucji informacji sfabrykowanych i manipulowanych), intoksykacja propagandowa (infekowanie zbiorowej świadomości elit), konsternacja informacyjna (wątpliwości odbiorcy co do wiarygodności i rzetelności konfrontowanych treści z komunikatami docierającymi z innych źródeł), kontrola „społeczeństwa informacyjnego” (selektywne blokowanie dostępu do informacji), dekodowanie języka mediów propagandowych itd. (Rajczyk, 2016, s. 92–96).

Do innych zagrożeń informacyjnych wymienianych przez Bączka (2006, s. 86) zalicza się: brak lub nadmiar informacji, nieuprawnione ujawnienie informacji, naruszenie przez władze praw obywatelskich (ograniczanie jawności, wdzieranie się w życie prywatne, bezprawna ingerencja służb specjalnych), asymetria w międzynarodowej wymianie informacji (bariery systemowe, zaniedbania w polityce zagranicznej), działania grup świadomie manipulujących przekazem informacji, niekontrolowany rozwój nowoczesnych technologii bioinformatycznych (sztuczna inteligencja, konflikt z istniejącym systemem etycznym-normatywnym), przestępstwa komputerowe (sabotaż i zagrożenia nieumyślne, wirusy komputerowe, infiltracja bierna i czynna), cyberterrorizm, szpiegostwo, walka informacyjna (zakłócenia informacyjne, wojna informacyjna), zagrożenia asymetryczne (wynikające z różnic cywilizacyjnych, kulturowych, aksjologicznych).

Siła oddziaływania wielu z zagrożeń informacyjnych może być osłabiona nie tylko w wyniku działań obronnych prowadzonych przez służby specjalne oraz systematyczny audyt bezpieczeństwa informacyjnego obejmujący różne jego poziomy uwzględnione przez Bernika i Preslan w modelu „10 by 10” – *Model for Holistic State Evaluation* (Kamińska-Czubała, 2017, s. 57–64), ale także dzięki przygotowaniu podmiotów do walki informacyjnej poprzez działa-

nia edukacyjne i rozwijanie kultury informacyjnej, szczególnie w obszarze dbania o bezpieczeństwo infosfery. Babik (2017, s. 162, 164) propagując potrzebę ekologicznego podejścia do rozwiązywania konfliktów w tej domenie zaleca koncentrację na profilaktyce chorób informacyjnych, higienie informacyjnej, kształceniu umiejętności przewidywania skutków własnych decyzji w zakresie wpływania na homeostazę informacyjną swojego organizmu oraz innych, a także na zachowaniu ostrożności w zawieraniu istniejącym systemom informacyjnymi i kierowaniu się w tym obszarze zasadą ograniczonego zaufania.

Kształtowanie kultury bezpieczeństwa informacyjnego

Kultura informacyjna zajmuje w schematach organizacyjnych takich pojęć, jak bezpieczeństwo, kultura bezpieczeństwa, kultura techniczna, kultura ekonomiczna, kultura pracy, kultura społeczeństwa informacyjnego, kultura polityczna, kultura medialna, cyberkultura, ekologia informacji, kultura informacji, miejsce na różnych poziomach hierarchii (Batorowska, 2016, s. 28). Oznacza to, że jest ważnym komponentem w definiowaniu złożonych zagadnień współczesnego świata. Cieślarczyk (2015, s. 16; 2017, s. 147) lokuje ją jako komponent kultury bezpieczeństwa mający szczególne znaczenie w sytuacjach kryzysowych, dla Babika (2014, s. 110) jest ona komponentem ekologii informacji mającym na celu ochronę człowieka przed potopem informacyjnym i środowiska informacyjnego przed człowiekiem, dla Filipek (2017, s. 174) kultura informacyjna i kultura bezpieczeństwa informacyjnego są komponentem kultury bezpieczeństwa i stanowią o kształcie obronności podmiotu w tym wymiarze, dla Kisilowskiej (2016, s. 42) kultura informacyjna jednostki to komponent kultury informacji środowiska, w którym żyje i który kształtuje jego postawy demokratyczne i obywatelskie, dla Batorowskiej ściśle łączy się ona z wychowaniem do informacji i kształtowaniem dojrzałości informacyjnej zapewniającej wolność osobistą i poczucie bezpieczeństwa.

Bez kultury informacyjnej trudno jest rozwijać kulturę bezpieczeństwa informacyjnego współczesnego człowieka. Kultura informacyjna i kultura bezpieczeństwa informacyjnego wzajemnie się przenikają i uzupełniają, żadnej z nich nie można analizować oddzielnie, przedmiotem obu jest człowiek funkcjonujący w przestrzeni informacyjnej, który może być źródłem zagrożeń dla bezpieczeństwa informacji i infosfery, ale też sam wymaga ochrony przed niekorzystnym oddziaływaniem informacji i dychotomicznego środowiska informacyjnego (rzeczywistego i wirtualnego).

Uwaga pedagogów, wychowawców, decydentów w czasach nadmiarowości informacji powinna być zwrócona w większym stopniu niż dotychczas na kształtowanie kultury bezpieczeństwa informacyjnego. Kulturę tę Filipek (2017, s. 176) łączy z umiejętnością „skupiania się i poszukiwania odpowiedzi na pytania dotyczące tego, czy wykorzystywanie i posługiwanie się daną informacją,

opieranie się na niej, będzie służyło bezpieczeństwu tego podmiotu i innych podmiotów: czy będzie pozytywnie oddziaływało na ich otoczenie, czy też będzie mogło powodować jego degradację”, szczególnie w odniesieniu do obszaru wartości, norm i zasad. Wysoki poziom tej kultury badaczka łączy z nieobojętnością na inne wymiary przedmiotowych kultur bezpieczeństwa, np. z kulturą bezpieczeństwa zdrowotnego, ekologicznego, kulturowego, technologicznego, społecznego itd. W węższym znaczeniu kulturę bezpieczeństwa informacyjnego postrzega Józefowicz (2014, s. 140–151; Cieślarczyk, 2011, s. 13–32), tj. w kontekście wiedzy na temat kształtowania polityki bezpieczeństwa informacji, wyczulenia na nadużycia w tym przedmiocie i kształtowania zachowań pozwalających na ochronę informacji przed kradzieżą, deformacją, zniszczeniem, błędami ludzkimi i organizacyjnymi, awariami i skutkami katastrof oraz innymi atakami powodującymi zagrożenie prawidłowego funkcjonowania podmiotu.

Odniesienie się do edukacji w zakresie kształtowania kultury bezpieczeństwa informacyjnego wynika z założenia części badaczy, że stanowi ona najskuteczniejszy sposób przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa informacji rozumianego szeroko i wieloaspektowo jako bezpieczeństwo ludzi, zbiorów i zasobów informacji, danych i metadanych, usług informacyjnych i środowiska informacyjnego, w którym działają ludzie i systemy.

Infosfera narażona na ciągle świadome bądź nieświadome ataki, jako miejsce nieustannej walki informacyjnej musi być chroniona przez system permanentnej edukacji całego społeczeństwa w zakresie bezpieczeństwa informacyjnego. Szczególnie edukacja informacyjna, etyka informacyjna, prawo informacyjne, kultura informacyjna i ekologia informacji powinny wspierać działania w tym zakresie.

Zwracając uwagę na ekologię informacji Babik (2017, s. 161, 164–165) proponuje podejmowanie działań praktycznych polegających m.in. na: „oparciu polityki informacyjnej na odpowiednim/właściwym i jej szerokim rozumieniu; dbaniu o świadomość informacyjną człowieka jako istotnego elementu w procesach informacyjnych; ochronie człowieka przed jego uprzedmiotawianiem za pomocą manipulacji informacją; rozwijaniu kompetencji informacyjnych; wychowaniu do odpowiedzialności za tworzenie/generowanie, przetwarzanie, rozpowszechnianie i wykorzystywanie informacji; równoważeniu rozwoju człowieka w świecie techniki, technologii i informacji; umiejętnym wykorzystywaniu informacji do budowania indywidualnej i zbiorowej wiedzy dla indywidualnego i wspólnego dobra ludzkości; zarządzaniu bezpieczeństwem informacji w środowisku informacyjnym człowieka”.

Aby postulaty te zostały spełnione, konieczne jest dążenie do wychowania dojrzałych informacyjnie obywateli, bo tylko takie osoby są w stanie tworzyć kulturę bezpieczeństwa informacyjnego. Dojrzałość wymaga od nich refleksyjności, otwartości, racjonalności, odpowiedzialności, pracowitości, inteligencji, mądrości, generatywności, relatywizmu, transcendencji, mądrości, samokryty-

cyzmu i etyki. Dojrzałość informacyjną podmiotu uważam za warunek uzyskania nie tylko wysokiego poziomu kultury bezpieczeństwa informacyjnego, ale kultury bezpieczeństwa w ogóle. Edukację w tym zakresie należy traktować jako narzędzie umożliwiające świadome uczestnictwo w życiu społecznym oraz przygotowanie do pełnienia w nim obranej roli, jest więc środkiem w dążeniu do osiągnięcia wysokiego stopnia przystosowania społecznego i odpowiedzialności za rozwój i bezpieczeństwo przestrzeni, w której funkcjonuje.

Podsumowanie

Zagrożenia bezpieczeństwa informacyjnego w środowisku nadmiarowości informacji i przyspieszenia technologicznego są realne i towarzyszą podmiotowi w jego codziennej rzeczywistości, zarówno w wymiarze lokalnym, jak i globalnym. Ich rozpoznanie w celu osiągnięcia, utrzymania i doskonalenia bezpieczeństwa informacyjnego staje się nieodzowne i to nie tylko w sferze ekonomicznej, prawnej i politycznej, o czym piszą autorzy analizujący uregulowania jurystyczne dotyczące bezpieczeństwa w społeczeństwie informacyjnym (Oleksiewicz, Michalski, Sienkiewicz, 2017, s. 9), ale także w obszarze kultury, ekologii, psychologii, informatologii, zdrowia itd. Kultura bezpieczeństwa informacyjnego obejmuje bowiem szerokie spektrum problemów związanych z bezpiecznym funkcjonowaniem człowieka w infosferze i nie może być ograniczana jedynie do aspektów technologicznych, narzędziowych i kompetencji informatycznych. Edukacja informacyjna wspierająca proces kształtowania tej kultury wpływa na jakość życia podmiotu, ułatwiając mu podejmowanie aktywności oraz normując relacje pomiędzy uczestnikami procesu informacyjnego. Szczególnie gotowość nabywania wiedzy przez emerytów na etapie kompensacji spełnia rolę adaptacyjną, zapewniając poczucie rozwoju, bezpieczeństwa, pozwalając swobodnie poruszać się w zmienionym świecie, ułatwiając proces adaptacji w cyfrowej rzeczywistości (Batorowska, 2014, s. 12). Dlatego utożsamianie zagrożeń informacyjnych wyłącznie z walką informacyjną w sferze politycznej i ekonomicznej może skutkować marginalizacją problemów kultury bezpieczeństwa informacyjnego traktowanych w sposób holistyczny.

Literatura

- Babik, W. (2014). *Ekologia informacji*. Kraków: Wyd. UJ.
- Babik, W. (2017). Ekologia informacji a bezpieczeństwo człowieka i informacji we współczesnym świecie. W: H. Batorowska (red.), *Walka informacyjna. Uwarunkowania – incydenty – wyzwania* (s. 160–169). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Batorowska, H. (2014). Wpływ edukacji informacyjnej na jakość życia człowieka dorosłego. *Praktyka i Teoria Informacji Naukowej i Technicznej*, 2–3, 3–13.
- Batorowska, H. (2016). Wybrane problemy kultury bezpieczeństwa, kultury informacyjnej i bezpieczeństwa informacyjnego w refleksji nad funkcjonowaniem człowieka w świecie informacji. W: H. Batorowska, Z. Kwiasowski (red.), *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*. T. 2 (s. 22–44). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.

- Batorowska, H. (2017a). Analityk w środowisku walki o dominację i przetrwanie. W: H. Batorowska (red.), *Walka informacyjna. Uwarunkowania – incydenty – wyzwania* (s. 181–197). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Batorowska, H. (2017b). Information and Media Literacy (IML) w edukacji dla bezpieczeństwa. W: J. Morbitzer (red.), *Człowiek – media – edukacja* (s. 21–28). Dąbrowa Górnicza: Wyd. WSB.
- Batorowska, H. (2017c). Przetwarzanie informacji w środowisku jej nadmiarowości i przyspieszenia technologicznego w świetle badań własnych. *Edukacja – Technika – Informatyka*, 1 (19), 177–191.
- Bauman, Z., Lyon, D. (2013). *Płynna inwigilacja. Rozmowy*. Kraków: Wyd. Literackie.
- Bączek, P. (2006). *Zagrożenia informacyjne a bezpieczeństwo Państwa Polskiego*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Cieślarczyk, M. (2011). Kultura informacyjno-komunikacyjna a funkcjonowanie człowieka i grup społecznych w sytuacjach kryzysowych. W: E. Jarmocha, A. Świderski, I.A. Trzpił (red.), *Bezpieczeństwo człowieka a komunikacja społeczna. T. 2. Aspekty filozoficzne i polityczne* (s. 13–32). Siedlce: Wyd. UP-H.
- Cieślarczyk, M. (2015). Kultura informacyjna jako element kultury bezpieczeństwa. W: H. Batorowska (red.), *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka. T. 1* (s. 16–28). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Cieślarczyk, M. (2017). Ekologia informacji, kultura informacyjna i kultura bezpieczeństwa informacyjnego w teorii i praktyce. W: H. Batorowska (red.), *Walka informacyjna. Uwarunkowania – incydenty – wyzwania* (s. 144–159). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Filipek, A. (2017). Rola edukacji w kształtowaniu kultury bezpieczeństwa informacyjnego. W: H. Batorowska (red.), *Walka informacyjna. Uwarunkowania – incydenty – wyzwania* (s. 170–180). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Jarmoszko, S. (2012). Człowiek w matni zagrożeń i ryzyka współczesności. W: R. Rosa (red.), *Bezpieczeństwo i edukacja dla bezpieczeństwa w zmieniającej się przestrzeni społecznej i kulturowej* (s. 87–115). Siedlce: Wyd. UP-H.
- Józefowicz, W. (2016). Kształtowanie kultury bezpieczeństwa informacji. *Wiedza Obronna*, 1–2, 140–151.
- Kamińska-Czubała, B. (2017). Efektywność wybranych metod ewaluacji bezpieczeństwa informacyjnego. W: H. Batorowska, E. Musiał (red.), *Bezpieczeństwo informacyjne w dyskursie naukowym* (s. 54–68). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Kisiłowska, M. (2016). *Kultura informacji*. Warszawa: Wyd. SBP.
- Oleksiewicz, I., Michalski, K., Sienkiewicz, E. (2017). *Bezpieczeństwo w społeczeństwie informacyjnym. Zagadnienia online i offline*. Warszawa: Rambler Press.
- Rajczyk, R. (2016). *Nowoczesne wojny informacyjne*. Warszawa: Difin.